

L'ENSENYAMENT DE LA GEOGRAFIA I ELS GEÒGRAFS MALLORQUINS DEL SEGLE XIX

Miquel Company Florit

«La historia del nacimiento y evolución de la ciencia geográfica está hecha y aún divulgada en muy buenos y numerosos libros. Pero lo que está por hacer es la historia de su enseñanza, la evolución de su concepto, el desarrollo de su metodología, en cuya formación y perfeccionamiento han cooperado los principales países de Europa en razón de su carácter nacional, de sus necesidades o de sus tradiciones científicas.»

Rafel Ballester, 1909.

INTRODUCCIÓ. NOU ENFOCAMENT DE LA GEOGRAFIA

Aquest treball forma part d'un estudi més ampli elaborat durant el curs 1985-86 com a treball de classe de les assignatures *Didàctica de la Geografia i Teoria i Història de la Geografia*, en col·laboració amb Jon Barrenetxea.

Les aportacions en el terreny de la història de l'ensenyament de la Geografia a les illes ocupen un ínfim espai dins la investigació de la ciència geogràfica. En efecte, la història del desenvolupament teòric de la disciplina geogràfica a les illes compta amb escasses aportacions exceptuant la de R. Ballester a cavall entre el

segle XIX i XX, la d'A. Quintana sobre la geografia franquista i la d'A. Colom precisament sobre el mateix Ballester.

Un treball sobre investigació de l'ensenyament de la geografia ha de contemplar de forma insistent i contínua el caràcter de l'educació que preconitza l'*status* polític del moment. És evident, doncs, que la situació de l'ensenyament de la geografia a casa nostra haurà estat marcada per les distintes oscil·lacions de les etapes polítiques.

D'altra banda, la situació de la geografia a l'Estat espanyol al segle XIX i a principis del XX ha estat relegada a un paper secundari, a conseqüència d'una crisi metodològica arrossegada des del segle XVII i que es perllongarà fins ben entrat el segle XX.

El desenvolupament de les ciències especialitzades de la terra al llarg del segle XVIII suposà una pèrdua de contingut de la geografia com a ciència general de la terra. La geologia, la botànica, la física, passen ara a estudiar problemes que abans cren objecte de la geografia general. Al mateix temps, la complexitat creixent de les tasques cartogràfiques i el seu interès nàutic, militar i econòmic, donaren lloc a l'aparició de corporacions professionals especialitzades que posseïren els coneixements matemàtics i els mit-

jans tècnics necessaris per realitzar els aixecaments de mapes. La identificació creixent de la tasca de geògraf amb la descripció de països i el caràcter enciclopèdic d'aquestes compilacions allunyaren cada cop més la geografia de la posició científica d'avantguarda en què abans es trobava.

A Espanya durant tot el segle XIX predominen unes tesis metodològiques tradicionals emparades en produccions geogràfiques enciclopedistes (Madoz, Coello) que no presenten cap tipus d'innovació metodològica, sinó que justifiquen el retard cultural i científic de la geografia espanyola, avalats per la influència que exerciren la religió i el conservadurisme polític dels governants. El reflex metodològic de la geografia sobre Mallorca en el període que analitzam es contempla a l'ensenyament primari i secundari, on destaquen vertaders pedagogs de la disciplina i que seran objecte d'anàlisi al treball, si bé manquen en el context del desenvolupament teòric de la matèria clars exponents que investiguin aspectes metodològics.

Les raons de l'espectacular desenvolupament de la geografia universitària que seguí a una fase de decadència de la ciència geogràfica i a una pèrdua de prestigi científic, ben evident a la primera meitat del segle XIX, està relacionada a més amb la pèrdua de contingut de la ciència geogràfica davant la creació de noves ciències especialitzades, com la geologia, la cartografia, la geodèsia i la identificació de la geografia com un saber enciclopèdic, sense cap contingut teòric i destinat a la divulgació popular.

Davant el pobre panorama que presentava cap a mitjan segle XIX, la geografia apareix extraordinàriament potent i expansiva a molts països cinquanta anys després. És ensenyada a moltes universitats i està present en tots els programes d'educació elemental i secundària; rep contribucions teòriques per part d'una activa comunitat de científics que edita revistes especialitzades i es reuneix en congressos nacionals i internacionals, alhora que té consciència de practicar una «nova geografia» distinta d'aquella que era practicada pels qui consideren els seus predecessors.

La definició que el propis geògrafs donaren de la ciència al darrer terç del segle XIX solament coincidia parcialment amb allò que s'entenia per geografia fins al segle XVIII. Hi mancaven aspectes que abans havien format part d'aquesta ciència, i s'hi incorporaven, en canvi d'altres, fins aleshores absents. En concret l'afirmació de la geografia com a una ciència integradora de fenòmens físics era una novetat. Era, de fet, la creació d'una ciència nova que rebia el nom de geografia, com n'hagués pogut rebre un altre diferent.

Són factors socials els que expliquen la institucionalització universitària de la geografia i l'aparició d'una comunitat de geògrafs. Són ells també els que expliquen moltes característiques que la ciència adopta, i la seva situació a la Universitat, principalment a les facultats de lletres, amb lluita amb historiadors i geòlegs. Entre aquests factors es pot destacar el que es relaciona amb la presència de la geografia als programes d'ensenyament primari i secundari al llarg del segle XIX, i la conseqüent necessitat de formar professors per a la docència en un moment de ràpida expansió dels efectius escolaritzats. La principal i a vegades pràcticament la única sortida professional dels geògrafs formats a les universitats des del segle XIX fins a l'actualitat ha estat l'ensenyament.

RENOVACIÓ PEDAGÒGICA I ENSENYAMENT DE LA GEOGRAFIA A LES ILLES BALEARS

L'estructuració de l'ensenyament al 1821 dedicava una àmplia atenció a l'estudi de les ciències naturals, sobretot a l'ensenyament secundari. Al Pla de 1845 quedaren desplaçats en favor d'un predomini de les humanístiques. En els diferents Plans, l'estudi de la Gramàtica Castellana i de la Geografia i la Història apareixen com a configuradores de la consciència nacional que, a mesura que la burgesia se sent més prop de la consecució dels seus objectius polítics, intenta consolidar.

L'evident retrocés en el pla ideològic de la concepció educativa de la burgesia espanyola, amb la creixent intervenció per part de l'església a les escoles públiques, l'abandó de l'estudi de les ciències físiques-naturals i el creixent paper educatiu concedit a l'estudi de les humanitats, o sigui, el caràcter cada vegada més conservador del sistema educatiu liberal, no impedeix que es realitzin importants millores en el sistema educatiu, encara que aquestes s'orientin sobretot als nivells organitzatius i pedagògics fonamentalment.

Al llarg del segle XIX l'impacte de l'obra d'Enrico Pestalozzi contribuï a difondre per tota Europa la preocupació per la renovació dels mètodes pedagògics i per una ensenyança activa i no verbalista, en la qual el nin substituï els llibres per la seva experiència personal. Forma (dibuix i geometria), nombre (aritmètica) i nom (llengua i vocabulari) eren per a Pestalozzi els elements bàsics de la intuïció efectiva de les coses: l'estudi de les ciències, de la geometria, de les matemàtiques, del dibuix i de la llengua, passaren a ser ensenyances bàsiques als centres pestalozzians. Juntament amb això, el contacte amb la natura, de clara arrel russiana i fisiocrà-

tica, es convertí en un altre dels principis bàsics de la nova pedagogia, que també es veurà impulsada en un sentit semblant —encara que accentuant la idea de la profunda unitat del real— per l'obra de F. Fröbel. Un i l'altre es troben a la base del desenvolupament de la Heimatkunde, que tan gran impacte havia de tenir a la pedagogia de la geografia.

Als llibres de text de geografia publicats en aquest període que estudiem, just troba el ressò de les innovacions que es produeixen al camp de les idees pedagògiques. És cert que alguns autors abandonen la tradicional forma d'exposició mitjançant preguntes i respostes, que solament condueixen a l'exercici de la memòria, i que altres comencen a donar importància a l'ús dels mapes com a recurs didàctic. Però això no és més que una variant de l'ensenyament memorístic reforçada ara visualment. A més, a la majoria de manuals de geografia, l'ordre d'exposició de la matèria comença per la geografia general, seguit de l'estudi de la geografia física majoritàriament i, en altres casos, de la descripció de països. Solament alguns autors, molt escassos, recomanen començar l'estudi de la geografia pel coneixement de la pròpia regió.

Per altra banda, hem pogut constatar que la renovació dels mètodes de l'ensenyament de la geografia, no es realitza a través dels autors de llibres de text d'aquesta matèria, sinó que són els pedagogs qui incorporen les innovacions pedagògiques aplicades ja a d'altres països en l'ensenyament de la geografia. De totes maneres, això afecta, generalment, al nivell d'ensenyament primari, que és on hi ha un major interès per adequar l'ensenyament al desenvolupament intel·lectual del nin.

La geografia és una de les matèries científiques que apareix de forma quasi invariable als programes d'estudis elementals i secundaris, en el moment en què aquests cristal·litzen durant la primera meitat del segle XIX. A la ment dels legisladors aquesta matèria no havia perdut encara la seva tradicional vinculació amb l'astronomia, la geòdesia i les ciències de la naturalesa, i podia complir, a més, un important paper cultural, informant sobre els diversos països dels globus, així com una funció ideològica, tot contribuint a difondre notícies sobre la nació i la nova organització del territori.

A través de la geografia podien impartir-se coneixements sobre el sistema de l'univers i la posició del nostre planeta en aquest; sobre l'estructura física terrestre; sobre el clima i els elements biogeogràfics; sobre l'organització de les societats humanes i sobre les característiques dels diferents països de la terra. A més de les funcions culturals i ideològiques específiques, la geografia podia complir, a baix cost, la funció

de transmetre coneixements que eren desenvolupats per disciplines especialitzades, com l'astronomia, la geologia, l'economia i l'etnografia.

El pedagog Pablo Montesinos (1781-1847) considera que l'ensenyament de la geografia pot començar des dels primers anys de parvulari, i assenyala la necessitat d'aprendre a orientar-se per indicar la posició correcta dels objectes i els llocs; el mètode més adequat per això és l'observació i l'experiència. La representació gràfica constitueix el següent pas en aquest procés d'interiorització de nocions espacials. Pel traçat dels mapes és necessari que el nin abans conegui sobre el terreny la realitat que ha de representar. Com es pot comprovar, Montesinos utilitza al seu *Manual de Pàrvuls* el mateix esquema seguit per Rousseau al llibre tercer de l'*Emile* en tractar de l'ensenyament de la geografia.

En realitzar aquestes transformacions sobre el seu mètode didàctic, la geografia estava reforçant la seva pròpia situació dins la docència i es convertia en una matèria adequada pels programes d'ensenyament, en el mateix moment en què la intervenció estatal i la centralització administrativa començava a fixar aquests programes i els convertia en texts legals a la major part de països europeus. La presència de la geografia a la docència fou a més reforçada amb els programes de l'ensenyament secundari per la tradicional unió de la geografia i la història, i per l'interès dels historiadors de donar un coneixement del teatre en el qual es desenvolupaven els esdeveniments històrics. I, naturalment, també per l'interès i el valor didàctic del coneixement d'altres països, coneixement que habitualment era donat a través de la geografia.

A l'Estat espanyol el pas de la geografia varieniana a una geografia cada cop més especial (regional o política) no es dona fins a les darreries de segle i serà com a conseqüència de la necessitat d'explotar les relacions colonials i comercials amb els països sota el seu domini. Hi ha plantejaments renovadors molt aïllats (Antillón, Avendaño, Verdejo Pérez) que no se senten diferents a l'obra dels romàntics alemanys, Humboldt i Ritter. Malgrat tot, succeeix simplement que, a l'igual que a altres països europeus, el discurs dominant de la ciència geogràfica i la seva expressió a l'ensenyament, segueix aferrat a velles premisses.

En línies generals, la geografia a Mallorca segueix les pautes predominants a la resta de l'Estat espanyol. Així, a grans trets, durant la primera meitat de segle, podem fer incís sobre la política educativa de la «Sociedad Económica de Amigos del País», la labor pedagògica de Jovellanos i la d'Antillón, així com l'obra descriptiva-estadística de Joaquín M. Bover. Un precedent del desenvolupament didàctic de la geografia a Mallorca és el de Josep Desbrull y Boil

de Arenos, el qual en el seu llibre *Método geográfico fácil para la instrucción* (1753), intenta aplicar una geografia descriptiva, on es demostra el mode de govern de tots els països i les seves qualitats.

A la segona meitat del segle XIX hi ha un intent de fer arribar l'ensenyament al màxim de població, a través de l'Institut Balear (organisme públic depenent de la Diputació Balear) i de la Institució Mallorquina d'Ensenyament. El primer, l'Institut Balear, serà el focus de formació dels grans mestres de la Renaixença i dels que més tard crearien l'Escola Mercantil. Aquestes dues institucions determinen de qualque manera el sentit ideològic i didàctic de l'ensenyament secundari aquí a casa nostra durant el segle XIX. Josep Ll. Pons i Gallarza, Rafel Ballester, Mateu Obrador, Miquel Porcel, Joan Llopis i alguns altres són els valors més significatius i determinants en l'ensenyament de la geografia durant aquest període. Simultàniament i lligats a la pròpia dinàmica d'aquelles dues institucions, cal ressenyar les aportacions o disquisicions geogràfiques realitzades per individus interessats en la matèria; Pere d'A. Peña i Nicolau, Balaguer Bosch i ja de ple segle les col·laboracions de Ribas de Pina (militar) al butlletí de la «Sociedad Geográfica de Madrid» i els arquitectes B. Calvet i G. Bennàssar.

Edad en que debe ingresarse	ASIGNATURAS	Duración del estudio	Dotación de la cátedra
De 10 á 14 años	Gramática y Humanidades castellanas	3 años	350 sueldos
	Lenguas Francesa é Inglesa	1 »	400 »
	Lenguas Latina y Griega	4 »	450 »
	Matemáticas	4 »	350 »
De 14 á 18 años	Gramática general é Ideología. Mecánica y Geometría aplicada á las Artes.	1 »	350 »
	Química y Física experimental. Agricultura, Botánica é Historia Natural.	2 »	700 »
		2 »	700 »
	Para un Ayudante en la cátedra de Física y Química.		350 »
	Náutica y Geografía.	1 »	495 »
	Fisiología, Anatomía é Higiene Para un Disector auxiliar.	2 »	400 »
De 18 años en adelante	Legislación, comprendiendo el Derecho Natural, Económico, Político, Administrativo y la Estadística	2 »	600 »
	Derecho Civil.	2 »	400 »
	Dibujo		100 »
	Total.		5895 sueldos

«La Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País»

La història moderna de l'educació mallorquina sorgeix de les realitzacions nascudes al si de la «Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País». Ballester afirma que l'ensenyament públic modern no apareix a Mallorca fins el dia del triomf del sistema representatiu al 1835 (Ballester, 1904). Les pretensions de la «Sociedad Económica» per tal de transformar la situació de privilegi, que suposava l'accés als centres culturals de l'illa i el d'estendre les noves pràctiques agrícoles industrials, feren que la «Sociedad Ilustrada Mallorquina» es marcà una política educativa de caràcter social que culminarà amb la creació de l'Institut Balear. Malgrat tot, l'interès que la «Sociedad» mostrà cap a l'educació s'especifica, molt més, en les seves pretensions de millorar la qualitat de l'ensenyament.

La «Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País», abans de preocupar-se de l'ensenyament superior o secundari, s'interessà pel desenvolupament de l'ensenyament primari que, encara que les escoles funcionassin des de temps immemorials als convents, es trobava en un gran estat de postració.

L'ensenyament de la geografia a l'Institut Balear

Com que la Universitat Lul·liana seguia fidel al seu classicisme, es va intuir la necessitat de crear un centre de nivell mitjà que estengués la cultura al major nombre possible de persones. La intervenció de Jovellanos fou providencial ja que concretà les pretensions dels Il·lustrats mallorquins. Fruit de la «Sociedad Económica Mallorquina» i de Jovellanos és l'Institut Balear.

La política educativa de la «Sociedad Económica» es podria resumir en un intent de democratitzar l'ensenyament i, per tant, la cultura. L'institut implantà una nova normativa pedagògica a l'illa i un nou concepte d'escola, que per primer cop es duia a terme. L'institut possibilità una dinàmica social amb aires reformadors, una etapa cultural bàsica en el desenvolupament espiritual i ideològic de tot un poble, i introduí una pràctica pedagògica que sempre triomfà pel valor humà dels seus professors i per la capacitat formadora que sempre demostrà tenir el centre.

La ciència geogràfica en el context pedagògic de l'Institut Balear està associada a la càte-

dra docent de Josep Lluís Pons i Gallarza, del qual parlarem més endavant. Malgrat els avenços pedagògics que es recullen a l'institut, la geografia se seguia ensenyant en base a postulats tradicionals, a partir de la divisió clàssica entre astronòmica, física i política. Així mateix s'empraven llibres de caràcter tradicional (els casos dels texts de Juan Cortada i el de Patricio Palacio).

Pràcticament al llarg de la seva existència a l'institut, la geografia tingué una continuïtat més o menys normal a la docència. Al principi, no obstant això, la disciplina alternà una sèrie de vegades amb la història i després amb l'astronomia i topografia. A partir de 1861 —que es quan s'incorpora a la tasca docent, Pons i Gallarza— la geografia es lligaria amb la història.

Sense cap vincle, més que el d'haver estat alumne de l'institut, ens trobam amb la figura de Pere d'Alcàntara Peña i Nicolau, qui entre altres coses fou director del Cos d'Obres Públiques i mestre d'obres militars entre 1854 i 1880, a més de compaginar les activitats d'arquitecte i d'enginyer. Si valuosa és la seva aportació en el terreny d'ordenació urbanística, també ho són una sèrie d'articles que publicà en una revista mallorquina sobre la geografia a Balçars.

L'objecte d'aquesta sèrie d'articles és destacar l'obra que va dur a terme Carlos Ibáñez Ibáñez (1871) sobre la *Descripción Geodésica de las Islas Baleares*, obra que permetria tenir una àmplia bibliografia sobre el *Mapa Topográfico Nacional*, i del qual Rafel Ballester criticarà el retard en la seva confecció.

D'entrada, però, analitza des de la perspectiva històrica l'evolució de la geografia a Mallorca fins al seu temps. Afirma que l'estudi de la geografia és l'estudi de la descripció de la terra i que aquesta tendència es remunta a l'antiguitat amb Herodot, Estrabó, Eratóstenes, Ptolomeu i d'altres. Aquesta ciència durant el cristianisme obtingué pocs avenços, i durant l'edat mitjana a Mallorca per necessitat hi ha una resposta a la tasca de la cartografia per a la navegació. Se centra en aquesta època —pròpia de l'Escola Mallorquina— i en fa un repàs; tot seguit, i de rebot, enumera les aportacions en aquest camp de la cartografia que es fan a Mallorca en els segles XVII, XVIII i XIX fins al començament de l'elaboració de l'obra de C. Ibáñez.

Hem de destacar que, durant aquests anys, la cartografia es desvincula de la geografia per convertir-se en ciència experimental. És per aquest motiu que els avenços durant l'època són molts i importants. La geografia, doncs, es desfarà de la seva germana segona —la primera és la història— i perdrà cada cop més el seu caràcter matemàtic i astronòmic.

La geografia en temps de la Institució Mallorquina d'Ensenyament

Al darrer terç del segle XIX ens trobam amb el moviment regeneracionista, vinculat a la «Institución Libre de Enseñanza de Madrid». A les illes, la seva corresponent versió serà la Institució Mallorquina d'Ensenyament, fundada per Alexandre Rosselló, Mateu Obrador i Josep Otero. Però l'origen de la institució s'ha de cercar en la creació de l'Escola Mercantil. L'objectiu de l'escola era el de crear un centre que consolidés el pas d'una Mallorca agrícola a una societat industrial, comercial i mercantil. La geografia formava part del conjunt d'assignatures que s'ensenyaven i Mateu Obrador n'era el seu professor.

Un aspecte il·lustratiu de l'estat conceptual de la geografia a Mallorca es pot comprovar si comparem el programa de geografia que s'ensenyava a l'Escola Mercantil, a la Normal, a l'Escola de Comerç i a la de Nàutica, de la mateixa època. Els programes de l'assignatura de geografia presentaven un temari, sinó igual, almenys semblant en la distribució conceptual. Ara bé, d'un programa de caràcter descriptiu i polític —el cas de l'Escola Mercantil— es podia passar a una geografia de tractament tradicional, com era el cas de l'Escola Normal. L'enfocament didàctic, no metodològic, pot tenir un tractament propi de ciències astronòmiques, com el cas de l'Escola de Nàutica, on ensenyava *Dibuix Nàutic, Geografia i Complementos de Geografia*.

A finals del segle XIX i a principis del XX ens trobam amb en Miquel Porcel. Post-institucionalista, renovador en els mètodes educatius i radical en els seus plantejaments regionalistes. Inspirat en el mètode Fröbelià, concebia la geografia com la descripció de la terra.

Escoles	Anys	Professor	Divisió geografia	Tractament didàctic
Nàutica	1870-80	Pons	Tradicional	Cartogràfic
Nàutica	1890-1900	Llopis	Tradicional	Cartogràfic
Mercantil	1880-90	Obrador	Tradicional	Form. Mercantil
Normal	1890-1900	Llopis	Tradicional	Tradicional
Comerç	1890-1900	Llopis	Tradicional	For. Comercial

Acceptava la concepció de la clàssica divisió de la geografia en astronòmica, física i política. No obstant això, i analitzant la seva obra didàctica, Porcel dóna poca importància a la geografia astronòmica —tot i que ocupa el primer lloc de la distribució en els seus texts—. La seva importància, però, radica en el fet de la incorporació de dibuixos propis de figures físiques, fenòmens geològics, paisatges, fenòmens climatològics, etc., mapamundis destinats a l'ús dels infants i que desperten en ells la percepció, la motivació i la inquietud cap a la localització espacial.

Ja al segle XX hem de fer incís en Miguel Ribas de Pina, militar d'artilleria, que publica una conferència llegida a la «Sociedad Geográfica de Madrid» titulada *El Hábitat rural en la*

isla de Mallorca a fines del siglo XVIII y en la actualidad, editada el 1932. Aquesta mateixa conferència es publica en un fullet de la Guàrdia Civil sota el títol de *Problemas de Geografía Humana aplicados como ejemplo a la isla de Mallorca*.

Ribas de Pina intenta fer una aproximació geogràfica a la localització de l'hàbitat rural a Mallorca, que segons ell, és un dels camps que més interès aixequen dins geografia humana. El vessant metodològic és de clara influència regional, i així afirma que a Espanya hi ha alguns treballs molt valuosos de caràcter local i regional. Aquest intent de Ribas s'inclou globalment en el nou context regional predominant del moment.

En definitiva, podem concloure aquesta

ASIGNATURAS	CURSOS									
	1859-1860	1860-1861	1861-1862	1862-1863	1863-1864	1864-1865	1865-1866	1866-1867	1867-1868	1868-1869
Lectura y escritura	127	170								
Catecismo e Historia Sagrada	232	280		127	132	168	107	453	464	
Elementos y ejercicios de Aritmética			232	98	119	147	100			
Elementos y ejercicios de Geometría			53	125	75	95	78			
Dos cursos de Lengua Latina y castellana	107	148	159	167	171	251	171	211	189	188
Curso especial de Lengua castellana										29
Dos cursos de Griego y Latín	56	56	70	94	104	122	133			
Retórica y Poética	37	23	24	41	42	58	57	138	83	104
Estudios superiores de Latín y principios de Literatura				12				6	55	
Literatura				157	154	172	163	45	59	588
Geografía e Historia, en dos cursos	131	157	82					57	78	66
Historia de España										16
Historia antigua										12
Historia de la Edad Media y Edad Moderna				78	74	87	89			175
Aritmética y Álgebra	50	55	69	50	52	56	65			55
Geometría y Trigonometría	47	37	31							
Aritmética, Álgebra y nociones de Geometría				22	40	48	49	68	78	72
Física y Química	21	35	27							6
Química general				2	2	2	2	2	2	3
Química aplicada	1	1	2		3	3	3	2	1	4
Mecánica industrial				40	43	55	59	15	56	120
Historia natural	26	42	30							123
Fisiología e Higiene				25	32	37	49	205	191	140
Psicología, Lógica y Ética	18	32	18							20
Curso especial de Lógica										53
Biología y Ética										6
Cosmología				13	9	15	11	11	4	5
Agricultura	10	6	8	8	7	9	9	4	9	4
Topografía	4	8	6	7	19	8	5	8	10	34
Aritmética mercantil	3	2	4							9
Estética e Historia del arte										7
Elementos de Agricultura, Industria y Comercio										5
Elementos de Derecho y de Derecho civil español										5
Elementos de Derecho político, administrativo y criminal				51	32	47	102	35	51	6
Lengua francesa	150	148	39	1		1			1	3
Lengua inglesa	2	9	4							
Total de los matriculados	1.022	1.210	1.014	1.106	1.110	1.381	1.252	1.292	1.388	1.870
Total alumnos	232	280	289	341	355	395	404	462	468	499

síntesi tot ressaltant que són poques les aportacions geogràfiques al marge de les que valorarem tot seguit. Didàcticament, hi hagut una renovació constant que molt sovint ha topar amb les fortes estructures caciquils de l'aparell estatal, donat que aquestes noves concepcions pedagògiques anaren quasi sempre associades amb la burgesia progressista, que intentava d'alguna forma introduir-les dins l'ensenyament en general.

El contingut dels llibres de text

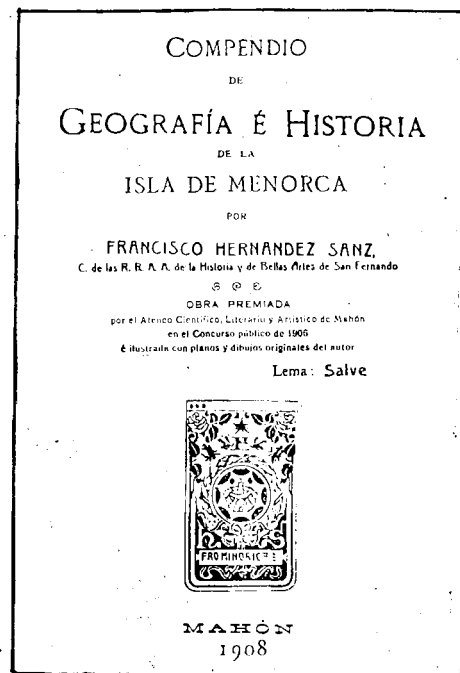
En qualsevol període de la història, els llibres de text sobre geografia han servit per denotar l'esperit pedagògic del moment i aportar característiques pròpies de la imatge que es dona de l'Estat espanyol i a vegades també de les illes.

Imatge de l'endarreriment econòmic. Una anàlisi general a tots els texts observats ens dona que la imatge d'Espanya referent a tot el relacionat amb la riquesa agrària, la producció industrial o el comerç, és la d'un retard econòmic exagerat. L'explícita referència a l'informe Jovellanos que sintetitza, el 1795, l'àmplia reflexió de les «Sociedades Económicas de Amigos del País» sobre l'estat de l'explotació agrícola d'Espanya i on exposa magistralment les indicacions del lliberalisme econòmic per sortir de la crisi.

El caràcter dels espanyols (i mallorquins). De les obres geogràfiques publicades a la primera meitat de segle XIX, un dels estereotips més repetits és el del caràcter dels espanyols. El caràcter dels naturals crida l'atenció perquè és una mostra de la imbricació de la geografia en el paradigma del determinisme físic que es percep durant més de mig segle. Al diccionari de Pascual Madoz llegim «els habitants de les illes Balears estaven condicionats pel clima, el fet insular, fet que influirà en el comportament social dels habitants». Hernández Sanz al seu *Compendio de Geografía e Historia de la isla de Menorca*, justifica el caràcter humanitari dels menorquins, en el nombre i la bondat dels establiments benèfics de l'illa i de les societats de socors que hi funcionen. La majoria dels llibres de text de geografia que hem revisat participen d'aquesta concepció ambientalista que invita a discussions sobre els trets genèrics dels espanyols.

D'altra banda, s'ha de acceptar que l'existència d'un retrat —ideal dels espanyols difús a milers de llibres de text— degué influir en la conformació i difusió d'un determinat model ideal d'«espanyol». Com diu Capel (1983), s'ha de destacar entre les característiques dels estereotips la seva uniformitat, la favorabilitat, el seu caràcter reivindicatiu i la irrefutabilitat.

Contrasts regionals. A través dels llibres de text s'observa també una clara imatge de la diversitat del territori, del medi físic, i també cultural, econòmica i social. Fent una anàlisi ràpida podem definir alguns dels contrastes regionals; a una Castella de clima «seco y saludable», de bona fertilitat de sòl, però d'una baixa pujança demogràfica, econòmica i una tristor d'un paisatge sense ombres, s'oposa una Catalunya que ofereix «luzes y sombras. Es el Mediterraneo». Davant una Catalunya industriosa i opulenta s'oposa una Galícia subdesenvolupada, pobra i de forta emigració. I així d'aquesta manera.

JOSEP LLUÍS PONS I GALLARZA

Un dels personatges més significatius en la consolidació de la ciència geogràfica a Mallorca, sobretot en el vessant de l'ensenyament, ha estat Josep Lluís Pons i Gallarza (1823-1894). No obstant la seva professió, ha estat recordat com un escriptor vinculat al grup de poetes romàntics de Mallorca; així participà en el moviment de la Renaixença (T. Aguiló, B. Ferrà, M. de los Herreros, Pere d'A. Peña...) i en la formació del moviment institucionalista (Mateu Obrador, Alexandre Rosselló).

Com a geògraf, Pons demostra tenir una base i uns coneixements adequadament actualitzats. Incorpora al coneixement de la ciència geogràfica —i històrica— visions pedagògiques modernes respecte a l'*status* general de coneixement del país en aquells moments. Ara bé, aquest avenç, quant a visions pedagògiques modernes, contrasta amb els escassos coneixements metodològics sobre la disciplina geogràfica que posseïa el nostre personatge.

Pons i Gallarza s'havia format en un moment històric en què el desenvolupament de la geografia a Espanya estava en crisi. En el període de formació acadèmica de Pons i Gallarza, la geografia era relegada a un pla secundari, i predominaven a Espanya obres de caràcter descriptiu i enciclopedista; per altra banda, les obres de Ritter i Humboldt encara es començaven a publicar, fet que afavoria un clima de geografia fidel a motlles antics.

Els llibres de text sobre els quals Pons inicià la seva escolarització eren, per al nivell bàsic

o primari, el de Ramón Vila i el de Carlos Carreras, obres que són similars de contingut a les que anys més tard publicaria el propi Pons. A l'ensenyament secundari i universitari es formà amb l'obra de Mas y Casas, Verdejo Páez i Antillón. Dirigides a distints nivells d'ensenyament, les obres d'aquests autors eren fonamentalment de tradició vareniana, malgrat conèixer l'obra dels geògrafs alemanys.

Pons i Gallarza coneixerà l'obra de Humboldt i Ritter indirectament, a través d'altres autors, mentre que llegirà *L'Origen de les Espè-*

ÍNDICE

— 213 —

PAGINAS

	PAGINAS		PAGINAS
Lección I. = 1. = Definición de la Geografía. = 2. = Su objeto y utilidad. = 3. = Sus clasificaciones. = 4. = Idea general de la Geografía astronómica de la física y de la política	3	= 4. = Noticia de los mares Océanos y Mediterráneos.	31
Lección II. = 1. = Geografía astronómica. = 2. = Disposición general del Universo. = 3. = Idea del sistema solar según Copérnico. = 4. = Noticia de los sistemas de Ptolomeo y Tycho-Brahe.	7	Lección XI. = 1. = De los ríos. = 2. = De los lagos. = 3. = Noticia de los principales ríos y lagos del globo	34
Lección III. = 1. = De la Tierra. = 2. = Su forma. = 3. = Sus movimientos. = 4. = Movimiento diurno. = 5. = Movimiento anual.	10	Lección XII. = 1. = Orografía. = 2. = De los montes. = 3. = Cordilleras y vertientes. = 4. = Principales cordilleras de ambos continentes.	41
Lección IV. = 1. = Noción de las líneas y círculos de la esfera terrestre. = 2. = Eje, ecuador, trópicos y círculos polares. = 3. = Zonas. = 4. = Meridiano. = 5. = Horizonte.	12	Lección XIII. = 1. = De los volcanes. = 2. = Desiertos. = 3. = Llanuras. = 4. = Noticia de los volcanes, llanuras y desiertos más notables de la Tierra.	43
Lección V. = 1. = De la situación de los lugares en la esfera terrestre. = 2. = Latitud geográfica. = 3. = Longitud. = 4. = Noción de las distancias y medidas itinerarias.	15	Lección XIV. = 1. = Climatología. = 2. = Idea de la atmósfera. = 3. = De la temperatura. = 4. = Causas que la modifican	46
Lección VI. = 1. = Del tiempo. = 2. = Días. = 3. = Climas astronómicos. = 4. = Posiciones de la esfera. = 5. = Estaciones. = 6. = Del año.	19	Lección XV. = 1. = Noción de los meteoros. = 2. = Meteoros acuosos. = 3. = Meteoros luminosos. = 4. = Meteoros igneos. = 5. = Vientos.	49
Lección VII. = 1. = De la Luna. = 2. = Movimientos y fases de la Luna. = 3. = Eclipses solares y lunares. = 4. = Noción del Calendario.	22	Lección XVI. = 1. = Noticia de las principales producciones del globo. = 2. = Su distribución geográfica.	54
Lección VIII. = 1. = Noticia de los planetas y cometas del sistema solar. = 2. = Idea del mundo sideral.	25	Lección XVII. = 1. = Geografía política. = 2. = Etnografía. = 3. = Noción de las clasificaciones etnográficas. = 4. = Idea de las razas humanas. = 5. = División y subdivisión de las razas.	57
Lección IX. = 1. = Geografía física. = 2. = Su división. = 3. = Aspecto general de la superficie del globo. = 4. = Partes del mundo	29	Lección XVIII. = 1. = Estadística. = 2. = De la población. = 3. = Sus divisiones. = 4. = Causas influyentes en su aumento y disminución. = 5. = Población total del globo y de sus cinco partes	60
Lección X. = 1. = Hidrografía. = 2. = De los mares. = 3. = Movimientos de las aguas marinas.		Lección XIX. = 1. = De los Estados. = 2. = Sus clasificaciones. = 3. = Elementos de civilización de los Estados. = 4. = Noticia de las principales religiones que distinguen á los Estados. = 5. = Idea de las formas de Gobierno.	63
		Lección XX. = 1. = Legislación y administración. = 2. = Ciencias y Artes. = 3. = Agricultura. = 4. = Industria. = 5. = Comercio.	67

cies de C. Darwin. Aquest coneixement dels grans científics alemanys no es traslladarà a les seves obres, fet que s'interpreta com: a) la seva disposició essencial d'ensenyar geografia i no interpretar-la i b) que una interpretació de l'obra dels geògrafs alemanys seria necessària a les Escoles Superiors i a la Universitat i, per tant, suposaria un coneixement de la seva obra. Entre aquestes dues suposicions ens decantam per la primera, i creim, per altra banda, que res d'això no preocuparia a la societat il·lenca. En realitat, creim que Pons era un pedagog que es dedicava a l'ensenyament de la geografia i història a l'Institut Balear i a l'Escola de Nàutica.

Quina geografia concebia Pons i Gallarza?

Al treball d'investigació *Ciència para la Burguesia* (1983), H. Capel fa una valoració i una recopilació de les definicions que es poden trobar als llibres de text entre 1800-1857. La característica més comuna és la que defineix etimològicament la geografia com a la ciència que estudia la descripció de la terra. La definició que en fa Pons no surt del normal, i així afirma que la geografia «és la ciència que descriu la superfície de la terra, o sia el conjunt de veritats conegudes mitjançant viatges, observacions i estudis relatius a la naturalesa i distribució exterior del globus terrestre». Una definició d'aquest tipus obliga a reflexionar sobre la influència que sobre tots els autors han exercit les ciències de la natura sobre la geografia durant quasi bé tot el segle XIX.

La geografia, però, per entendre's, ha de tenir una relació i/o vinculació amb altres ciències (geologia, sociologia...). Aquesta afirmació obceca a la utilitat que ofereix la disciplina. Així, la utilitat de la geografia, segons Pons i Gallarza, es resumeix en: a) és base d'estudis històrics i estadístics (aquí es nota la importància exercida per les obres de caràcter enciclopèdica citades anteriorment); b) es dirigeix i il·lustra en els viatges i reemplaça en certa manera el profitós plaer; c) és indispensable per al coneixement complet de les ciències naturals com polítiques i d) és la guia de l'Administració pública i de les relacions internacionals (aquí es pot entendre l'ús que hom pot fer de la geografia com eina política i de control de la societat).

Objecte i divisions de la geografia

Segons Pons i Gallarza la geografia té un clar objecte: enumerar i exposar les circumstàncies exteriors que caracteritzen la terra i les diverses regions de la terra en que naturalment o convencionalment es divideix. És evident que

aquesta afirmació va associada amb les corresponents divisions que fa Pons de la geografia; és a dir, l'objecte prioritari de la disciplina és el de distingir les 3 grans divisions de la geografia. La divisió que en fa Pons, és la següent:

— Geografia astronòmica, que estudia la terra com un dels planetes del Sistema Solar. En aquest tipus de geografia matemàtica —tot i que som al darrer quart de segle— encara fa menció del «clima astronòmic» davant el «clima físic».

— Geografia física, que és la que dona a conèixer l'estructura exterior del nostre globus i que es divideix a la vegada en branques com l'orografia, la hidrografia i la climatologia.

— Geografia política, o l'enumeració de les divisions convencionals de la superfície terrestre i les institucions característiques dels estats.

Missatge didàctic de l'obra geogràfica de Pons i Gallarza

El conjunt dels geògrafs que analitzam per separat al present treball, tots coincideixen a ensenyar d'aquí (l'espai territorial conegut) a allà (l'espai desconegut), conseqüència de la seva preocupació cap a les qüestions didàctiques referides al moviment regeneracionista (Ballerter) o al de la Institució Mallorquina d'Ensenyament (Obrador).

Pons i Gallarza el més antic dels geògrafs mallorquins analitzats, estigué vinculat al moviment de la Renaixença i observà directament la puixança de la Institució Mallorquina d'Ensenyament; ambós fets es manifestaven a la seva tasca docent a l'Institut Balear. Aquesta situació s'interpretava en l'ensenyament de la geografia des de dos punts de vista socialment importants:

1. La tasca docent de Pons i Gallarza era digne de menció. Els seus alumnes gaudien d'una sensació educadora d'enveja pels altres professors, i així es reflecteix en un passatge de l'obra de Miquel dels Sants Oliver: «Model de paraula pedagògica, insinuant, feta per a la iniciació i per despertar a l'ànima dels seus deixebles les vocacions latents, les curiositats amagades». Didàcticament, la feina de Pons i Gallarza era importantíssima, i així es reflecteix en les seves ensenyances: els seus alumnes escollien temes del programa i els desenvolupaven per escrit, despertant en ells l'esperit d'investigació; quan l'alumne havia acabat el treball, el llegia a classe i la resta podien fer-li objeccions. D'altra banda en la seva tasca docent hi havia un intent de fer pedagogia del medi; a través de l'Institut Balear la societat il·lustrada de Mallorca proposaven l'amor a la pròpia cultura. En el seu programa de geografia proposava activitats diverses

com excursions per conèixer el medi, compilacions d'herbaris i a més feia ús de recursos didàctics de què disposava l'institut, com el laboratori de meteorologia.

2. El segon punt de vista està relacionat amb un fet determinat i és conseqüència de l'ensenyament del medi. El tòpic «no es pot estimar el País sinó se'l coneix» pot ser a través de l'ensenyament un «slogan» de matís geopolític, és a dir, despertar a través del coneixement del medi del propi país una consciència nacional. Aquest fenomen reconegut a Alemanya i a altres indrets podia ser tramès mitjançant diferents assignatures (la literatura, la història, l'agricultura), de les quals la geografia n'era la millor arma.

En definitiva, a l'obra de Pons i Gallarza no hi ha cap plantejament teòric sobre la història i el mètode de la disciplina, i sí, en canvi, un plantejament modern del seu ensenyament.

MATEU OBRADOR I BENNÀSSAR

A Mallorca i a tot l'Estat espanyol són poques les investigacions sobre metodologia geogràfica. No succeeix així al camp de l'ensenyament ja que a Mallorca hi ha una eclosió de geògrafs dedicats al tema. Mateu Obrador n'és un clar exponent, no ja per la seva tasca educativo-didàctica, sinó pel fet de contribuir a la consolidació de l'ensenyament de la geografia a les Escoles Superiors.

Mateu Obrador i Bennàssar (1853-1909), alumne de l'Institut Balear, es formà a l'Escola de Magisteri; la seva base geogràfica la va adquirir en el seu càrrec de professor auxiliar al mateix Institut Balear i a l'Escola Mercantil. Un altre aspecte que segurament determinà la seva preferència cap a la geografia va ser la de ser secretari de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, i al mateix temps tutor de l'educació dels seus fills. És de suposar que la tasca emprendora de l'Arxiduc i el caràcter antropogeogràfico-històric de l'obra que portava a terme, influencià Obrador en la seva preferència cap a la geografia i la història.

Juntament amb Alexandre Rosselló i Josep Otero foren cofundadors de l'Escola Mercantil de Mallorca. Entre els objectius de la creació de l'escola hi havia el d'ampliar el cercle d'ensenyances, tot creant noves càtedres, comercials primer i després referents a distintes matèries i professions, i contribuir al fet que es plantejés a Mallorca el primer ensenyament racional i científic.

La geografia que ensenyava Obrador tenia la finalitat de potenciar el coneixement sobre les relacions comercials i els transports entre països. Aquesta geografia que Obrador exposava

tenia un component bàsicament descriptiu i polític, si bé no es prescindia del caràcter físic i cosmogràfic, que anys enrera ocupava la totalitat dels temaris de les matèries. Obrador associava la geografia a la història, i així s'ensenyava a partir de 1884, quan l'Escola Mercantil començà a anomenar-se Institució Mallorquina d'Ensenyament.

Per a Obrador l'ensenyament del coneixement de la geografia tenia una clara finalitat: a les escoles primàries i secundàries es tracta d'ensenyar a partir de l'entorn immediat fins arribar a la unitat màxima d'espai; o sia, dur l'infant del que és conegut al que és desconegut, del que es pot veure realment al que cal conèixer per representacions. Així es fa desaparèixer tot esforç d'abstracció tot educant la relació espacial. A les escoles superiors es tracta de respondre a les necessitats comercials de l'incipient capitalisme i aquí la geografia complia una tasca associada a l'estratègia política del govern. Podem argumentar que a través de les escoles superiors (la Mercantil, la de Comerç), la geografia exercia un paper de servei al país i de gran transcendència política.

D'acord amb el que s'ha afirmat no és difícil veure que Mateu Obrador plantejava l'estudi i l'ensenyament de la geografia en base a dos punts de vista:

- a) per una banda la geografia com una de les matèries que han de servir a la regeneració nacional; és a dir, per formar individus amb una visió més racional i científica, i
- b) l'ús que ofereix la geografia per al coneixement de països estrangers, i amb la qual es poden aconseguir relacions colonials i comercials.

JOAN LLOPIS I GÀLVEZ

Llicenciat per la Facultat de Filosofia i Lletres de Madrid, individu vitalici de la «Sociedad Geográfica de Madrid»; catedràtic, per oposició, de geografia i d'història als instituts de Baeza i Pontevedra, i finalment al de Palma. Així mateix exercí el càrrec de professor de geografia a distintes institucions docents mallorquines i de forma quasi simultània: així el curs 1902-03 complia la tasca docent a l'Escola Normal i també a la de Nàutica, on s'impartien una sèrie de disciplines relacionades amb la geografia. Serà per aquesta diversitat de matèries que impartia pel que Llopis és interès del nostre treball.

D'entrada, els llibres de text publicats de Joan Llopis presenten la mateixa singladura que la de la tònica dominant a Espanya. L'exemple que presentem en el treball justifica almenys la concepció que tenia Llopis de la geografia, on

encara accepta la idea de la geografia general (física i astronòmica) i la política, o sia, descripció de països.

Llopis de vegades incorpora a la divisió de la geografia una quarta classificació (Llopis, 1901), la descriptiva, que «es aquella que da a conocer una parte del mundo, nacionalidad o provincia de la misma, estudiándola desde el punto de vista astronómico, físico y político». Metodològicament, Llopis entén la geografia com una verdadera ciència que «forma part de la ciència de la terra» i el seu objecte és la descripció de la terra.

D'altra banda, Llopis entén el concepte de geografia en postulats basats majoritàriament en l'escola francesa. A l'igual que Ballester, Llopis viatja a França i coneix molta geografia de viatges (Cortambert, D'Anville, etc.). En certa manera, l'obra dels dos primers influència la majoria dels geògrafs espanyols, fet que facilitarà que a l'Estat espanyol i a Mallorca es publiquin obres que són considerades plagis d'obres d'autors francesos.

Metodològicament la geografia que ensenya Llopis és una manera més d'emfatitzar en la concepció vareniana de la geografia. La geografia especial no rep molta d'importància en contra del que succeix amb la general. Si haguéssim de fer una valoració o anàlisi comparativa entre la geografia de Varenius i la de Llopis, objectivament, segueixen les mateixes pautes, si bé a l'obra de Llopis hi ha un enfocament del corrent naturalista, predominant del moment (no hem d'oblidar que la influència de l'obra de Humboldt i Darwin condicionaran a Europa el saber científic); així com d'un interès per les qüestions derivades d'una geografia tècnica i comercial, conseqüència de la seva tasca docent en formar a les escoles on treballava.

Llopis incorpora a alguna de les seves obres publicades (la majoria, obres de caràcter didàctic) referències bibliogràfiques d'autors contemporanis per aclarir informacions confuses pel lector. Així, per justificar exemples del tipus de geografia física, utilitza com a referència el *Cosmos* de Humboldt; per il·lustrar el cas concret de les illes Balears es remet a l'obra de Vivien de Saint Martin.

RAFEL BALLESTER I CASTELL

Tot i haver passat bona part de la seva vida a la península, Rafel Ballester és considerat el representant més clar i interessat en el desenvolupament de la ciència geogràfica a Mallorca. La seva influència és més important, però, en el terreny de l'ensenyament. Sobre l'anàlisi de la seva obra cal fer referència a l'article d'A. Colom *Un regecionista mallorquí: Rafel Ba-*

llester i l'ensenyament de la geografia publicat a *Trabajos de Geografía*, (nº 37). En aquest article, A. Colom intenta resumir les aportacions pedagògiques que du a terme Ballester al llarg de la seva investigació didàctica i metodològica. És per això, que en un intent de no reincidir en el missatge pedagògic de l'obra de Ballester, nosaltres centrarem l'enfocament més en les seves aportacions metodològiques que no didàctiques.

De principi l'obra publicada de Rafel Ballester és estensa i abraça el terreny didàctic i el metodològic. Les aportacions més rigoroses en el camp de la Didàctica de la Geografia són representades per l'*Estudio sobre la enseñanza de la Geografía* (Palma, 1901), i per la *Geografía e Historia de España* (Tarragona, 1934). En el camp de la metodologia, la seva tesi doctoral *Investigaciones sobre metodología geográfica* representa el màxim ressò en el camp de la investigació geogràfica obtingut a les illes al llarg del segle XIX i del XX.

Malgrat la formació rebuda a la Universitat, Ballester ben aviat ens sorprèn amb un diferent tractament que fa de la història i de la geografia. En efecte, dins el camp de la història, Ballester se'ns mostra com un investigador interessat a ampliar el camp de coneixement de la seva matèria. En canvi, en el camp de la geografia, la seva tasca no és d'ampliació, d'aportació de noves dades, sinó que es dedica, en tot cas, a la reflexió conceptual i teòrica de la pròpia ciència geogràfica, i, conseqüentment, a la metodologia que li és pròpia. Ballester, per arribar a la metodologia didàctica de la geografia, hagué de fer una anàlisi conceptual de la ciència. En aquesta direcció, la seva tesi doctoral, *Investigaciones sobre metodología geográfica*, és l'expressió màxima de la seva anàlisi conceptual sobre la geografia; la resta d'obres escauen en el terreny de la metodologia didàctica, i, com diu Colom, «mai el pensament didàctic a Mallorca —si exceptuam a Mateu Obrador— no arribà a nivells tan seriosos i encomiables com els que proposa el nostre autor».

D'altra banda Ballester ens demostra, a través de les seves reflexions conceptuals, que ben aviat es tornarà un detractor de la vella metodologia didàctica de la geografia. Així, afirma que «aquesta rutinària classificació de la ciència geogràfica en geografia astronòmica, física i política no és més que el d'una tradició invertebrada, que, per altra part, condueix a lamentables errors científics, amén de la seva escassíssima utilitat en l'aplicació dels coneixements». Un altre aspecte a considerar és el de la seva ràpida adaptació a la contínua renovació científica que la geografia adquireix en altres moments.

Rafel Ballester i els geògrafs alemanys

Malgrat Ballester consideri Alemanya com el lloc on es desenvolupà la geografia com a ciència, i, per tant, el focus d'on procedeixen tots els elements renovadors de la geografia als altres indrets, dedicarà les seves obres didàctiques a l'estudi de la geografia a França (sobretot, a partir de la reforma de Levasseur l'any 1872). No obstant això, Ballester desenvolupà a la seva tesi les aportacions de A. Von Humboldt i de K. Ritter.

En contra del que es pugui pensar, el nostre personatge no analitza l'aportació de Humboldt, sinó que es limita a destacar fites importants del prestigi que va adquirir el mateix Humboldt. És a dir, a part de reconèixer la validesa de les seves observacions terrestres i marítimes i de consagrar una geografia física, formulades al *Cosmos*, Ballester afirma que aquell fou el creador de la geografia comparada i el descobridor de K. Ritter, el qual havia de completar i sintetitzar la feina del seu predecessor, que a més havia fundat la càtedra de geografia, pel que considerava el seu deixeble. Serà, però, amb K. Ritter que Ballester establirà i conduirà les aportacions del gran mestre.

Ballester és conscient del caràcter acadèmic de Ritter, però, així i tot, insisteix en el fet que sino fos pels mètodes de procedir, la ciència geogràfica no hauria pogut elevar-se a la concepció de disciplina científica. A través de passatges escollits de l'obra ritteriana, Ballester planteja la revolució que havia d'aportar el professor de Berlín, tot i que en cap moment no emprà el concepte determinisme, però sí una relació derivada de les condicions físiques del medi, per definir aquest vessant de caire ambientalista de la seva obra, producte de les tesis del segle XVIII.

Segons Ballester, l'objectiu principal de Ritter era analitzar les relacions entre el medi físic i la vida humana. No obstant això, Ballester és conseqüent que Ritter tingué els seus crítics i detractors: per una banda, l'haver introduït l'element religiós o teològic en la discussió dels fets purament científics, en lloc de recolzar-se en la geologia, o sia en el coneixement precís de les lleis que presideixen en la formació de la crosta terrestre. El segon argument, conseqüència de l'anterior, era que retreien a Ritter el que la geografia havia de recolzar-se sobre la geologia, a la qual cosa Ritter afirmava que «la geografia no podia prescindir de l'element històric si volia ser la noció real de la terra i no una abstracta».

Per altre costat, Ballester agraeix, però, el triomf de la tradició històrica que creà sobre el corrent de caire geogràfic-geològic. Aquest triomf sembla assegurat, afirma Ballester

(1908), i en benefici de la independència de la geografia. Per últim, Ballester heretà de Ritter alguns aspectes derivats de la seva concepció didàctica de la geografia, dels quals en fa referència en alguns passatges de la seva obra (1901).

Ballester també entra en detall en l'aportació de F. Ratzel, el qual és partidari que la geografia estigui més vinculada a les ciències naturals (Ballester, 1909), donat que la geografia i la història solament tenen en comú el que s'ocupa de l'home.

Influència de l'obra vidalina sobre la geografia de Ballester

Quan Rafel Ballester havia iniciat la publicació d'algunes de les seves obres, a França tenia lloc una ruptura de pensament científic, un canvi de paradigma, o en tot cas una renovació teòrica, on desapareixeran les tesis deterministes d'arrel ritteriana.

Hettner, en primer lloc, i Vidal de la Blache, per influència de Boutroux, foren els representants més directes de la nova tendència, i que en geografia consideraven els fenòmens socials no dependents de la realitat física i on la regió era la síntesi entre els fenòmens físics i socials.

Les influències d'aquest nou paradigma arribaren a l'Estat espanyol a través de la «Sociedad Geográfica de Madrid» i s'estendria a quasi tots els racons del territori espanyol. (Així, és interessant consultar el butlletí que edita des de 1872 i on trobam infinitat d'articles de clara tendència regional.)

Ballester recull la metodologia didàctica pròpia de Vidal de la Blache i l'amplia a l'ensenyament primari i al superior. La regió natural constituïria, per una banda, la unitat que estaria integrada dins el país, a la qual el nin hi arribaria a través d'una progressió creixent, i, en segon lloc, la regió constituïa la unitat idònia per a l'anàlisi geogràfica. L'*Atlas Histórico-Geográfico* i la *Introducción a la Geografía de Francia* seran les obres vidalianas que més aviat s'aplicaran als estudis realitzats a Espanya, i de les quals Ballester se'n servirà àmpliament. L'obra de Vidal de la Blache es notarà àmpliament a l'obra de Ballester *Geografía e Historia de España*.

La *Geografía de España*: un precedent dels texts geogràfics del franquisme

En aquesta obra, Ballester intenta plasmar de forma sintètica els factors físics i humans referits a la península Ibèrica, les illes Balears, Canàries i territoris africans. Es tracta, en defi-

nitiva, d'una obra de clar enfocament regional, on la regió com a unitat territorial cobra importància en el tractament del text. En aquest llibre de text hi ha una sèrie de factors que determinen un canvi radical en el tipus d'enfocament respecte als textos analitzats fins ara.

I. El primer que crida l'atenció és la divisió que fa la de la geografia: geografia física, econòmica i política, divisió de clara influència francesa (Vidal de la Blache, Levassèur). Ha desaparegut la geografia astronòmica i amb aquesta tot el que comportava (les nocions de geometria, el concepte de clima astronòmic, etc.). Aquesta divisió és la que perdurarà amb petites diferències durant el franquisme.

II. La geografia física és el clar precedent dels llibres de text que s'utilitzaran durant el franquisme. La situació geogràfica, el clima, la hidrografia, el litoral i les aptituds vegetals són els components que defineixen aquesta divisió.

III. La geografia econòmica o l'estudi dels sectors productius, que fan especial èmfasi a l'agricultura i a la ramaderia.

IV. La geografia política és l'estudi de la població, de les races, de les llengües, l'estudi de l'Estat espanyol i de les distintes regions. Aquesta part, que ocupa més d'una tercera part del programa, s'ajusta a la nova tendència predominant en geografia en aquells moments. Al llarg del llibre, introdueix explicacions de conceptes operatius per explicar noves formes d'habitatge, d'organització econòmica, de distribució de població, etc.

Ballester pretén, amb la publicació d'aquesta obra didàctica, «que s'abandonin els llibres destinats a ensenyar geografia, els quals es troben plens d'estadístiques i d'inacabables nomenclàtors». La geografia continua, segueix dient l'autor al pròleg del llibre, «essent entre nosaltres una cristallització burocràtica de la ciència, una assignatura, mal apresada durant la infància, menyspreada per mols professionals i oblidada de tot el món». La influència de l'enfocament regional es palpa a totes parts, i així Ballester afirma que «la geografia oficial està mancada de l'auxili i de la col·laboració indispensable de les monografies geogràfiques locals, que ningú no realitza, perquè són molts pocs els qui tenen una sòlida preparació per fer-les».

La situació de la geografia a Espanya

En principi costa creure que Ballester dediqui menys espai a Espanya que als altres països europeus, si bé, una vegada coneguda la situació que Ballester descriu de l'estat de la geografia i del seu ensenyament al nostre país, veim que realment poques coses es poden dir.

Ballester no nega la tradició geogràfica espanyola, ben present ja a l'edat mitjana per l'escola cartogràfica mallorquina; ens recorda a Pedro de Esquivel, que emprengué els treballs geodèsics per al mapa de Espanya; enumera els principals mapes corogràfics realitzats durant els segles XVII i XVIII. Nogesmenys, la tradició geogràfica quedà trencada o no produí els seus esperats fruits. Ballester afegeix que «l'ensenyament, entregat per complet als instituts religiosos, s'alimentà principalment de doctrina teològica: es va sostreure a qualsevol influència exterior, visqué d'ella mateixa, i fou desterrada per l'Església tota filosofia i tota ciència que no pogués harmonitzar-se amb les dels Pares de l'Església Catòlica, tota innovació fou perseguida o desterrada».

Ballester no se'n surt del seu abatiment quan afirma «que la geografia que s'ensenya a Espanya continua estacionària, fidel a vells molles. Es continua creient que la geografia, com la cronologia, no té altre objecte que aclarir la història». En definitiva, Ballester, només dona com a tasca positiva al llarg del segle XIX la feina duita a terme per la «Sociedad Geográfica de Madrid». Així mateix reconeix els esforços de Coello i García Martín en favor de la topografia i l'ensenyament de la geografia a base de mapes, cartes topogràfiques, etc.

Proposta didàctica de Ballester

Al llarg del nostre estudi sobre Rafel Ballester, hem anat insinuant quines eren les seves obres on plantejava les seves idees, tendències, propostes didàctiques. Ara intentarem recollir les principals inquietuds del nostre personatge, les quals estan reflectides fonamentalment a dues de les seves obres: *Geografía e Historia i Estudio sobre la enseñanza de la geografía*.

Ballester, vinculat totalment al moviment regeneracionista promogut per Joaquín Costa i estretament lligat al moviment dels institucionalistes mallorquins, considerava que l'estudi de la geografia s'havia de començar per la terra, i l'home el punt d'arribada. Així el seu intent curricular s'iniciaria en l'estudi dels elements físics i després els fenòmens humans serien estudiats, com el coneixement dels col·lectius humans i, d'altra banda, les activitats d'aquests.

Ballester s'enfronta a la clàssica geografia astronòmica, rebutjant, al mateix temps, la denominació de descriptiva per a la seva ciència, ja que la descripció, més que una qualitat determinada dels continguts de la ciència geogràfica, és una forma d'exposició de les seves aportacions. A més, Ballester afirma que «no existeix cap tipus de relació entre l'estudi dels astres i l'estudi de la terra», i ho constata amb el fet que

«l'estudi de la terra ha de ser exclusivament físic». La geografia política o econòmica no és més que un estudi d'aplicació, estudi que ha d'estar mancat forçosament de valor si li falta la base.

Convé amotllar aquest nou sistema de ser de la ciència geogràfica al seu ensenyament i triar la que sigui millor per a l'estudiant. Ballester és prou realista en afirmar sense por de cometre una exageració, que l'esperit científic està per complet desterrat dels llibres escolars, i roman aliè a l'ensenyament en tots els seus nivells.

Per últim Ballester proposa fer a l'Estat espanyol el que va fer Jules Simon (ministre d'educació de França) al seu país, un estudi de l'estat de l'ensenyament de la geografia, el que Colom anomena l'organització de l'estat de les ensenyances de la geografia. Ballester intentà fer un estudi semblant i adreçà una carta als catedràtics de geografia i història d'onze instituts amb dues preguntes:

— Estat del material geogràfic a aquells instituts.

— Mètode als instituts emprat per a l'ensenyament de la geografia.

No cal dir que només un catedràtic contestà les preguntes de Ballester. Així, doncs, i en vistes de la deplorable situació i manifestat desinterès, la seva proposta a l'hora d'organitzar l'ensenyament de la geografia constava dels següents punts:

1.- Fundació d'una escola superior de geografia.

2.- Completa independència entre les càtedres d'història i de geografia en el segon ensenyament.

3.- Concurs per enviar a l'estranger a 3 professors perquè, a la seva arribada, redactassin un manual d'estudis geogràfics per a l'ensenyament primari, per al secundari i per a l'universitari.

BIBLIOGRAFIA

- BALLESTER i CASTELL, Rafel (1902): *Geografía (física, política y económica)*. Palma de Mallorca, Imp. F. Guasp.
- Idem (1909): *Geografía de España. Historia de España*. Tarragona, Ed. R. Ballester.
- Idem (1901): *Investigaciones sobre metodología geográfica*. Buenos Aires. Boletín de la Instrucción Pública de la República Argentina (nº 3).
- Idem (1901): *Estudio sobre la enseñanza de Geografía. Con un prólogo de Mateu Obrador i Bennàssar*. Palma de Mallorca, Tip. F. Guasp.
- Idem (1904): *Bosquejo histórico sobre la instrucción pública en Mallorca*. Palma de Mallorca, Imp. Soler.
- BARCELÓ PONS, Bartomeu (1964): *El segle XIX a Mallorca*. Palma de Mallorca, Monografies de l'O.C.B..
- BOVER DE ROSSELLÓ, Joaquin M^a. (1843): *Diccionario histórico-geográfico-estadístico de las Islas Baleares*. Palma de Mallorca, Imp. F. Guasp.
- CAPEL, Horacio (1981): *Los diccionarios geográficos de la Ilustración española*. Barcelona, Publicaciones de la Universidad de Barcelona. Cuadernos de Geocrítica (nº31).
- Idem (1981): *Filosofía y ciencia en la geografía contemporánea*. Barcelona, Ed. Barcanova.
- Idem (1983): *Ciencia para la burguesía*. Barcelona, Publicaciones de la Universidad de Barcelona. Geocrítica, textos de apoyo.
- COLOM CANYELLES, Antoni J. (1980-81): *Un regeneracionista mallorquí: Rafel Ballester i l'ensenyament de la Geografia*. Palma de Mallorca, Publicacions del Departament de Geografia de la Universitat de les Illes Balears. Trabajos de Geografía, (nº 37).
- ESTÉBANEZ, José (1884): *Tendencias y problemática actual de la geografía*. Madrid, Ed. Cincel, Cuadernos de estudio, serie Geografía.
- HERNÁNDEZ SANZ, F. (1908): *Compendio de geografía e historia de la isla de Menorca*. Mahón.
- LLOPIS y GÁLVEZ, Juan (1894): *Programa de Geografía astronómica y física*. Palma de Mallorca, Imp. José Tous.
- OBRADOR y BENNÀSSAR, Mateu (1884): *Enseñanza de la Geografía*. Palma de Mallorca, Boletín de la Institución Mallorquina de Enseñanza (nº 29), 31 de maig de 1884.
- QUINTANA, Albert (1977): *La geografía de Mallorca i el règim franquista*. Palma de Mallorca, Lluç (nº 670).
- PEÑA, P. de Alcántara: *La geografía en las islas Baleares*. Palma de Mallorca, sense referència.
- PONS i GALLARZA, Josep Ll. (1872): *Geografía de cursantes. Tratado sumario distribuido en 50 lecciones*. Palma de Mallorca, Imp. José Gelabert, 5ª edició.
- Idem (1884): *Programa de Geografía*. Instituto Balear. Curs 1884-85. Palma de Mallorca, Imp. Guasp.
- PORCEL RIERA, Miquel (1922): *Geografía. Grado elemental*. Palma de Mallorca, Imp. F. Guasp, 13ª edició 1922.
- RIBAS DE PINA, Miguel (1932): *Problemas de Geografía Humana aplicados como ejemplo a la isla de Mallorca*. Conferencia leída el 25 de febrero de 1932. Madrid. Taller de Artes Gráficas de la Guardia Civil.
- Idem: *El hábitat rural en la isla de Mallorca a fines del siglo XVIII y en la actualidad. Estudio de las causas que han podido influir en su variación*. Madrid, Publicaciones de la Sociedad Geográfica Nacional, serie 8ª, nº 6.